

ROLAND BOER
KRITIK AF HIMLEN
OM MARXISME OG TEOLOGI

ANIS

Roland Boer

Kritik af himlen

Om marxisme og teologi

Oversættelse: Christina Petterson

Forlaget ANIS
København 2010

Kritik af himlen
Om marxisme og teologi
Roland Boer

© Brill 2007 og Forlaget ANIS, 2010
Oversat fra engelsk *Criticism of Heaven*
On Marxism and Theology
af Christina Petterson

Translatede with kind permission of Koninklijke Brill NV
The Netherlands (2007)
Original title *Criticism of Heaven* isbn 9789004161115

Andreas Hjort Møller har ydet konsulentbistand på oversættelser af
tysk tekst, og Mads Peter Karlsen har hjulpet med oversættelse af
Žižeks tekster.

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center,
trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-13: 978-87-7457-462-0

Omslag: *Freiheit09*
Foto: Roland Boer

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Introduktion – Marx’ spøgelse	7
Af Mads Peter Karlsen og Carsten Pallesen	
Oversætterens forord	15
Indledning	17
Blochs detektivarbejde	25
Argument og forsvar	29
Fra Bibelen til sætning og tilbage igen	31
Metode: klassekonflikt som hermeneutisk nøgle	39
Skriveriets omskifteligheder	39
Mundtlige og skriftlige tekster	41
Redaktionens kræfter	43
Bibelsk eksegesi	44
Fortolkningspolitik	46
Kritik af myten	53
Eksegesi	64
Den hebraiske bibel	64
Det Nye Testamente	73
Tilbagekomsten til teologien	75
Ateisme	76
Teleologi	78
Transcendens	79
Tro, håb, synd og død	81
Konklusion	84
Benjamins gentagelse af den bibelske myte	87
Sørgespil	94
Dæmoner, allegorier og kødet (allegorisk niveau)	96
Syndefaldet og eskaton (de moralske og anagogiske niveauer)	99
Passageværket	101
Metode: Samleren som allegoriker	102
Passager	103
Marxismens og teologiens dobbelte allegori	105
Myte og historie	111
Tilegnelsen af moderfunktionen	114
Genesis	119

Sprog	119
Oprindelsen	123
Frelsheshistorie [<i>Heilsgeschichte</i>]:	
Den bibelske mytes tilbagekomst	130
Konklusion	137
Slavoj Žižeks omvendelse	141
Lacans mørke: Udfordringen fra Butler og Laclau	145
Om sandhedsbegivenheder og forskellige ting og sager:	
Udfordringen fra Badiou	150
Materialistisk nåde?	169
Et glimt	171
Etikkens og kærlighedens blindgyde.....	175
Den protestantiske vending	183
Badiou, eller militant nådelighed	184
V. I. Lenins nåde/ynde.....	189
Kierkegaards snare	196
Revolutionær nåde	201
Konklusion	203
Adornos ubeslutsomhed	205
Teologisk mistænksomhed	209
Afmytologisering	214
Tro: Inderlighed og historie	217
Kristologi	224
Offer.....	228
Kosmologi: Sfærerne	232
Sekulariseret teologi	239
Jødedommen og billedforbudet	248
Teologiens muligheder	258
Kærlighed	259
Nåden.....	261
Konklusion	263
Konklusion	267
Litteratur	271

Introduktion – Marx' spøgelser

The deal was made in Denmark on a dark
and stormy day
(Warren Zevon: 'Roland the Headless
Thompson Gunner')

Af Mads Peter Karlsen og Carsten Pallesen

Da det 'skøre menneske' i det famøse stykke 125 i Nietzsches *Die Fröhliche Wissenschaft*, stiller sig op på markedspladsen og proklamerer slagordet om Guds død, vækker det først og fremmest tilhørernes irritation: fortæl os noget, vi ikke allerede ved. For mange af dem, der var unge i 70'erne kan en lignende irritation meget vel melde sig ved Roland Boers ambitiøse relancering af forsøget på at forbinde marxisme, teologi og bibelvidenskab: åh nej, vi troede marxismen var død, at teologien var blevet klogere, og at vi havde forliget os med, at kapitalismen er uden alternativ. Så hvorfor denne anakronisme, denne stædige fastholdelse af et paradigme, der har overlevet sig selv?

Der er imidlertid flere gode grunde til, at Boers projekt fortjener bredere opmærksomhed. Det uddrag, som her præsenteres for danske læsere udgør cirka halvdelen af bind et af i alt fem store bind. Tilsammen udgør disse fem bind et storstilet værk, der under titlen 'Kritikken af Himlen og Jorden' tilvejebringer den til dato mest minutiøse afdækning af forholdet mellem materialisme og teologi hos en lang række af det 19. og 20. århundredes væsentligste marxistiske tænkere. De to første bind, *Criticism of Heaven* og *Criticism of Religion*, der udkom i henholdsvis 2007 og 2009 behandler således en

række både klassiske og nyere marxistiske positioner fra Luxemburg, Kautsky og Lukács over Bloch, Benjamin og Adorno til Žižek, Badiou, og Agamben. Bind tre med titlen *Criticism of Theology* fortsætter, hvor de to første bind slap med en gennemgang af blandt andre Barthes, Deleuze & Guattari samt Negri. Det fjerde bind, *Criticism of Earth*, er viet til en grundig behandling af Marx' og Engels forhold til Bibelen og teologien. Det sidste og femte bind med den foreløbige titel *In the Vale of Tears* færdiggøres i skrivende stund. Gennem disse fem bind beskrives de enkelte tænkeres singulære positioner ud fra perspektiver og værker, der viser positionens forhold til kristne, bibelske og teologiske traditioner. Derved tegner Boer et nuanceret billede af venstrefløjens teologiske og bibelske herkomst. Det drejer sig til dels om en fortrængt arv. Og Boers budskab er da også tydeligt: samtidens marxister bør ikke føle sig alt for trygge, hvis de mener, at Bibel og teologi for dem er et overstået kapitel.

I de fire velvoksne kapitler, som udgør den foreliggende bog, er Boer optaget af at opspore bibelske og teologiske slægtskabslinier i henholdsvis Benjamins historieteologiske messianisme, Blochs håbsfilosofi, Žižeks protestantiske omvendelser og Adornos kritik af den sekulariserede teologi. Der er ingen tvivl om, at Boer beundrer og respekterer disse forfattere, men det betyder på ingen måde, at han forholder sig ukritisk til dem. Tværtimod sker det mere end en gang for flere af disse koryfæer, at de trækkes ind til 'en kammeratlig samtale' om måden, hvorpå de forvalter det marxistiske og ikke mindst det teologiske arvegods. Boer har sin faglige baggrund i bibelvidenskabens kritiske og eksegetiske discipliner, hvilket skinner tydeligt igennem i hans skrivestil og fremgangsmåde, og han karakteriserer da også selv sit projekt med den klassiske eksegetiske genrebetegnelse 'kommentar'. Boer har skrevet en imponerende række monografier og artikler om bibelvidenskabelige emner. Han har samtidig udfoldet et politisk engagement i form af konkrete aktuelle analyser og deltagelse i mere teoretiske diskussioner. Et indtryk heraf kan fås ved at konsultere hans blog *Stalin's Moustache*. Hvad der i dag er mere usædvanligt for en ekseget, der vil tages alvorlig af sine ligemænd, er, at han er dybt forankret i en hollandsk calvinisme, som hans forældre bragte med sig til Australien, hvor han er opvokset. I anledning af 500-året for Cal-

vins fødsel udgav Boer på John Knox' forlag, monografien *Political Grace: The Revolutionary Theology of John Calvin*. Selvom Boer på stort set alle punkter er uenig med Calvin, besidder han mange af dennes dyder med hensyn til at skrive og tænke klart. Han er fascineret af Calvins stil, 'sentence production', noget som også gør sig gældende i forholdet til navne som Adorno og Benjamin. Der er tale om en forfatter med en for danske forhold ganske usædvanlig 'usamtidighed' mellem Calvin, Marx og Bibelen og med en meget høj grad af intellektuel integritet og gennemsigtighed.

En væsentlig del af den overordnede kontekst for Boers *Criticism*-serie er den såkaldte 'vending imod religionen', som, man siden 1990'erne har talt om, har fundet sted inden for filosofien. Denne diskutale betegnelse dækker over en række temmelig forskelligartede, og dog delvis overlappende, men også med hinanden kolliderende tendenser: En 'teologisk vending' hos franske fænomenologer som Henry og Marion, en dekonstruktiv messianisme inspireret af Lévinas og den sene Derrida, en kritisk revurdering af sekulariseringsteoretikken hos Taylor og Habermas, en fornyet interesse for teologi og Bibelen hos en række samtidige marxistiske tænkere som Negri, Badiou, Agamben, Žižek og Eagleton. Boers projekt skal naturligvis først og fremmest ses i forlængelse af denne sidstnævnte tiltagende teologiske interesse i den marxistiske lejr, men kan ikke isoleres fuldstændig fra de andre tendenser. Interessen for fx Paulus og Kierkegaard hos både Badiou og Žižek er således tæt forbundet med en kritik af den 'andethedsetik' og 'identitetspolitik', der bl.a. har hentet inspiration i netop en teologisk-inspireret dekonstruktiv messianisme, og som har spillet en ikke uvæsentlig rolle i venstrefløjens forsøg på at reetablere sig efter Murens fald. I forlængelse af denne kontekst reformulerer Boer gennem sin læsning af den marxistiske tradition kernen i reformatorerne lærer om nåden, der skelner skarpt mellem tro og kærlighed, tro og gerninger. Nådesteologien skilles ud fra etikken og kærligheden, der omhandler subjektets inderliggørelse. Så når Paulus dukker op i den postmarxistiske diskussion hos Badiou og Žižek er det i Boers udlægning som synonym for denne nådelære, som ligger på linje med Paulus' rolle for den dialektiske teologi.

Idet teologien på denne måde igen er kommet på dagsordenen hos marxismens frontløbere kan Boers omfattende udgravnings- og kortlægningsarbejde være en vigtig hjælp for den, der vil kende baggrunden for denne nyorientering og ikke mindst for den, der ønsker at forstå, hvilke udtalte teologiske problemstillinger, der er på spil i den. Som fx forskellen på jødisk og kristen messianisme, der er af afgørende betydning (om end det som regel forbliver en udtalt forudsætning) i diskussionen imellem en dekonstruktiv post-marxisme og den marxisme som eksempelvis Badiou og Žižek plæderer for. Men især er Boers arbejde vigtigt for at kunne vurdere divergenserne mellem de toneangivende deltagere i denne debat, samt altså i den bredere 'vending imod religion', som den internt marxistiske debat også må ses i forlængelse af. Udover at udforske de ukendte og oversete teologiske aspekter i den marxistiske tradition og at præcisere implikationerne af disse, er en af Boers ambitioner med sit enorme projekt således også at sammenligne de særegne måder, hvorpå teologiske og bibelske temaer tages op og fungerer hos den lange række af meget forskellige marxistiske tænkere, som han tager under behandling.

Aktualiteten i Boers værk kan beskrives som et forsøg på at gengive venstrefløjen dens teologiske og bibelske kilder, ligesom han i forlængelse af reformatorerne omtaler Bibelen som kirkens dårlige samvittighed. Venstrefløjens kritik af teologiens og kirkens rolle som kapitalismens ideologiske legitimering er blot den ene side af 'kritikken af himlen'. Den anden side er at opspore de teoretiske begyndelser til en materialistisk lære om nåde. Nåden betegner her en revolutionær begivenhed, der som prædestinationen unddrager sig menneskets frihed og handlen. Boer viser, hvordan bl.a. Adorno, Badiou og Žižek har et godt blik for den kristne nådeslæres politiske potentiale i en situation, hvor kapitalismen, i kraft af dens evne til at indoptage og udnytte enhver modstand i en vedvarende fordelagtig selvtransformering, umuliggør en opposition, der har sit udgangspunkt inden for systemet. En effektiv kapitalismekritik må i stedet begynde med et indbrud i kapitalismens lukkede kredsløb. Vi må fastholde, at noget uforudset, uberegneligt, ubestemmeligt kan indtræffe. Boers pointe er, uden at han på nogen måde

kan beskyldes for at ville sammenblande religion og politik, at teologien, uanset hvor ildeset den måtte være, måske alligevel har noget værdifuldt at sige om den aktuelle emancipationspolitik. På trods af at venstrefløjens traditionelle skepsis over for religion er yderst velbegrunderet, bør man ikke desto mindre overveje teologiens, og særligt altså den kristne nådelæres, politiske muligheder. Eller for nu at parafrasere en af Boers helte, den militante ateist Badiou, der et sted siger, at hvis den eneste måde, hvorpå det lader sig gøre at tænke en reel politisk nyskabelse er ved at ofre immanensen, så er han parat til at gøre det.

Foruden belysningen af spørgsmålet om nådeslærens politiske implikationer, er Boers projekt kendetegnet ved to andre centrale teologiske anliggender. Boer vender gentagne gange tilbage til det, han kalder 'kritik af sekulariseret teologi'. Ikke blot fordi den specifikke kritik, som Adorno udvikler i sine polemiske læsninger af Kierkegaard og Heidegger, fascinerer Boer, men også, og langt mere interessant, fordi Boer demonstrerer, hvordan Adornos greb effektivt kan benyttes i en kritisk læsning af en række marxistiske tænkeres omgang med det teologiske arvegods. Boer opfordrer os således til at være på vagt over for enhver, der ligesom fx Badiou gør i sin læsning af Paulus, importerer et teologisk begivenhedsbegreb til den politiske diskurs, og som samtidig hævder gennem sin sekulariserende læsning at have 'tømt' eller 'befriet' det for dets religiøse indhold. En kritik, som Boer også retter imod Bloch, Žižek og Agamben. Bag denne kritik af sekulariseret teologi ligger imidlertid en langt mere grundlæggende teoretisk problemstilling vedrørende sekulariseringsbegrebets status som historisk forklaringsmodel. En problemstilling, som især blev tydeliggjort og belyst i diskussionerne mellem Carl Schmitt og Hans Blumenberg i forlængelse af udgivelsen af sidstnævntes hovedværk *Die Legitimität der Neuzeit* i 1966. Kernen i denne diskussion, der omhandler et af de mest centrale filosofiske problemer i den dialektiske materialisme, nemlig spørgsmålet om det radikalt nyes mulighed, er bestemt ikke fremmed for den teologiske tradition. For hvad er den kristne nådelære et udtryk for, hvis ikke netop en forestilling om, at noget genuint nyt, altså noget uforudset og ureducerbart, faktisk kan ske? Det synes at være sådanne indsigter, der ligger til grund for Boers opfordringer, senest i en artikel i *In-*

ternational Socialist fra i år, til en tættere alliance mellem den sekulære og den kristne venstrefløj.

Sideløbende med *Criticism*-serien har Boer som sagt også skrevet flere andre værker, bl.a. bogen *Political Myth: on the Use and Abuse of Biblical Themes*, der ligeledes udkom i 2009. Denne interesse for mytens politiske rolle viser sig også i Boers teologiske detektivarbejde i den marxistiske tradition, i den foreliggende bog særligt hos Bloch, Benjamin og Adorno. Boers definition af myte skylder helt klart mere til den marxistiske end den religionshistoriske tradition, idet han først og fremmest forstår myten som en narrativ form for ideologi. Men myten har en ambivalent karakter, den kan både være undertrykkende og subversiv, ligesom den enten kan være bagudrettet, som en fiksering af fortiden eller fremadrettet, som en indramning af en fremtid, der vil indtræffe på et ubestemt tidspunkt. Selvom kritikken af myten som ideologi er i centrum hos både Bloch, Benjamin og Adorno, så er det imidlertid til syvende og sidst de glimt af mytens utopiske og revolutionære kraft hos disse forfattere, der interesserer Boer. Den paradoksale indsigt, Boer forsøger at skrive frem i disse glimt, er, at det kræver en modmyte at bryde med myten.

Den erkendelse, der aftegner sig i Boers gennemkrydsninger og overflyvninger af det tyvende århundredes udslukte marxistiske vulkanlandskaber kan måske sammenfattes med et ord af Hegel, som Žižek ynder at citere: det hører til den nyere tids fejlgreb, at den har villet *revolutionere* verden uden først at *reformere* religionen. Det er den sene, tragiske lære, der kan drages, efter den moderne tids blodige og fejlslagne forsøg fra den engelske over den franske, amerikanske, russiske, kinesiske og islamiske revolution. Disse begivenheder fremstår i bakspejlet som skuffede messianske forhåbninger, løfter, der ikke blev opfyldt, og som kilde til erkendelse og orientering. Minervas ugle flyver ifølge Hegel i skumringen, når begivenheden er sket. Den erkender det fornuftige i det virkelige, mens fremtiden og det ukendte forbliver dens grænse. Hvis marxismen har en fremtid må det være som en dvælen ved det negative, som Hegel med henvisning til Luther identificerer som tidens kors, der omkranses af fornuftens rose. Hermed plæderes der imidlertid ikke for

en resigneret konservatisme, men tværtimod for en venstrehegeliansk udlægning af 'det fornuftige i det virkelige', nemlig som en fordring, der modstår skepticisomens og nostalgis fristelse. Modstanden imod (revolutions)nostalgie er her parret med muligheden for en radikal forandring, som er artikuleret såvel i den teologiske som i den marxistiske tradition. Hvis modstanden ikke skal være som en håbets teologi, kan den i stedet tænkes at udtrykkes i en *modets* teologi. Modet til at insistere på det umuliges mulighed, men også modet til at stå ansigt til ansigt med fortidens spøgelse. Som Hamlet hjem søges af faderens spøgelse hjem søges vi, de post-revolutionære af kommunismens spøgelse, eksempelvis i skikkelse af den foreliggende udgivelse.

Oversætterens forord

Den foreliggende udgivelse er del af et større værk om marxisme og teologi, hvoraf fire kapitler er blevet udvalgt til oversættelse ud fra en bedømmelse af, hvad der kunne have interesse i en dansk kontekst. De fire kapitler er blevet forsynet med en introduktion og konklusion tilpasset den danske oversættelse af forfatteren og derudover en introduktion til den danske oversættelse af ph.d. stipendiat Mads Peter Karlsen og lektor, dr.theol. Carsten Pallesen. Derfor indskrænker jeg mine egne bemærkninger til blot at dreje sig om et par enkeltiagttagelser.

I min jagt efter oversættelser af de forskellige forfatters udgivelser har det været slående, hvad der forefandtes og ikke forefandtes på dansk. Den nyeste udgivelse er Benjamins *Passageværket*, som udkom i 2007 i en fremragende klar og tilgængelig oversættelse af Henning Goldbæk. Ligeledes er en række af Benjamins essays udkommet i to små antologier i Gyldendals serie, *Moderne tænkere* (1996 og 1998), hvor også Adornos Kierkegaard-afhandling er udkommet (1996), samt *Oplysningens dialektik*, som han skrev sammen med Max Horkheimer (1993). Også Žižek er udkommet på dansk, idet to af hans bøger, som drejer sig om kristendommen er oversat (2000 og 2001). Til gengæld er der praktisk taget intet af Bloch's arbejde, der er oversat, til trods for at han var en markant personlighed, og tillige var godt inde i den tyske teologiske tradition, som den danske ligger fuldstændig i forlængelse af.

Oversættelsestiltag beror formentlig mere på enkeltindviders initiativer end på storstilede oversættelseskampagner, som man ser det fx i Serbien eller Kina, og derfor er det, der oversættes formentlig lige så tilfældigt. Alligevel forekom det mig påfaldende, at de to, hvis arbejde der var mest af (Benjamin og Žižek), og om hvilke der lader til at være mest nutidig interesse, er dem,

der forekommer mig at være mindst radikale, såvel politisk som teologisk. Over for Benjamin og Žižek fremstår både Bloch og Adorno som teologisk engagerede og kompromisløse, med en grundighed og dybde, der sagtens kan måle sig med nogle af de teologiske sværvægtere, der sættes pris på i dansk teologisk tradition. Jeg håber, at denne oversættelse vil kunne vise hvordan.

I arbejdet med oversættelsen har jeg befundet mig i den udfordrende situation at skulle forholde mig til nogle tyske tekster, skrevet af de 'mest uforståelige prosaister, Tyskland har kunnet fostre' – ifølge Andreas Hjort Møller, ph.d. stipendiat ved Afdeling for Tysk på Aarhus Universitet. Andreas har med uendeligt tålmod gennemgået alle mine tyske oversættelser, samt rettet mange af mine mere outrerede oversættelsesforslag i kapitlerne om Bloch, Benjamin og Adorno. Ligeledes har Mads Peter Karlsen været mig fantastisk behjælpelig med oversættelse af Žižeks eksorbitante gloseapparat, samt knække Badiou's koder.

Christina Petterson

Indledning

Dette er en kommentar. Denne ærværdige og noget forsømte tradition, der stammer fra flere årtusinders bibelsk kritik. Jeg vil beskæftige mig nøje med tekster fra nogle af de store marxistiske kritikere i det tyvende århundrede. Det emne, der tiltrækker mig mest, er imidlertid ikke det, der har afstedkommet det meste af den kritiske lidenskab, og dens beskæftigelse med de store temaer i marxistisk kritik. Snarere tager min kommentar fat i de ofte omfattende overvejelser og drøftelser af teologien og Bibelen, som vi finder hos disse kritikere. Måske bortset fra Walter Benjamin, var jeg temmelig overrasket over, hvor meget teologisk materiale der er i deres arbejde, og hvor lidt kritikere har beskæftiget sig med det. Til min store glæde, opdagede jeg i hvert eneste tilfælde – Ernst Bloch, Walter Benjamin, Slavoj Žižek og Theodor Adorno – et væld af materiale, jeg kunne fordybe mig i.

Mit formål her er blot at give en kommentar til de omfattende beskæftigelser med teologien og Bibelen, som disse herrer udviser. Dette kræver detaljerede læsninger af både oversete værker og dele af værker. Hvis jeg skulle forestille mig en sammenkomst med de fire, er det næppe et lyssky møde i en mørk og beskidt gyde, med kraverne slået op imod regnen og skjulte blikke, der kastes over krumme skuldre for at sikre, at ingen hale er i sigte. Hver af dem – og det er en af grundene til deres tilstedeværelse her – sætter sig ned midt på dagen med Bibelen og teologien, til fuld skue for forbigående, som tilfældigvis udgøres af litterære kritikere, filosoffer, sociologer og en enkelt teolog og bibelforsker.

Hver af de marxister, jeg gennemgår, er vigtig i moderne politiske, kulturelle og filosofiske diskussioner, hvilket muligvis er grund nok til at invitere dem til bordet. Men på trods af deres egen åbenhed om teologien og Bibelen

og deres villighed til at blotte det hele i en kollektiv kritisk bekendelse, har andre været langt mindre villige til at tale om denne del af deres arbejde. Hvis jeg bad hver enkelt af dem om at medbringe en bog eller et essay, hvori de har skrevet om teologi og religion, men som deres kritikere og kommentatorer for det meste har tilsidesat, ville vi komme ud for nogle overraskelser, når de slidte bind dukker op fra rygsække, tasker, frakkelommer og slidte lædermapper.

Ernst Bloch stirrer på de andre med messiansk pågænhed, og frembringer – med store armbevægelser – sin *Atheismus im Christentum* (1972), mens han højlydt beklager, at kritikerne overser dette bind og foretrækker hans andre tekster. Med en enfatisk svingen med sin venstre hånd smider Slavoj Žižek sin teologiske trilogi – *Det skrøbelige absolutte* (2000), *Om troen* (2001) og *The Puppet and the Dwarf* (2003) på bordet. Žižek tilbyder at bede bordbøn, til stor overraskelse for de andre, indtil Alain Badiou prikker ham i siden. Žižek trækker tilbuddet tilbage, og opdager, at bordbøn (grace) næppe er af samme betydning som hans genopdagelse af selve den reformatoriske nådeslære (grace). Endelig, trækker den melankolske Theodor Adorno omhyggeligt sin doktorafhandling *Kierkegaard: Konstruktionen af det æstetiske* frem fra sin lædermappe. Alle ved bordet har hørt om denne første bog i filosofi, men kun få har læst den for nylig, hvis overhovedet, og kun få hæfter sig ved, at det er i virkeligheden et gennemgående teologisk arbejde. Adorno opmuntre Walter Benjamin, som er på vej på pension, og hvis arbejde alle synes at kende, på trods af, at meget af det var ukendt, mens han skrev og endnu mere ikke var offentliggjort. Af alle dem, som er samlet her, er Benjamin undtagelsen, for hans beskæftigelse med teologien og Bibelen, fra tidlige essays som 'Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen' til den om historieteserne, er langt den mest velkendte og mest kommenterede.

Dette er således de tekster, der, sammen med en eller to andre udgør omdrejningspunktet for mine kritiske kommentarer. Til tider kræver dette en behandling af store tekstafsnit på synoptisk vis, men oftere kommer jeg endnu tættere ind på centrale passager for at diskutere dem i detaljer, som det passer sig til selve kommentargenren. Og min foretrukne måde at håndtere disse tekster på er at fremsætte, hvor det er muligt, kritik på grundlag af den

enkelte forfatters egne metoder. Ofte vil dette kræve inddragelse af materiale fra andre steder i deres værker, at søge efter krydshenvisninger, sammenligninger og spørgsmål, der opstår fra disse sammenligninger – kort sagt, en læsemåde, som stammer fra den bibelske kommentartradition. For eksempel, eftersom jeg mener, at Bloch's strategi om mytesondring er et af hans store bidrag, argumenterer jeg for, at han til tider lever op til selve metoden og giver nogle fremragende læsninger af bibelske tekster, og på andre tidspunkter lever han alligevel ikke helt op til metodens krav. Et andet eksempel er Žižeks udpegning af nådeslærens revolutionære potentiale, kun en indsigt han når frem til i ryk, idet han alt for ofte følger blindgyder af kærlighed og etik, som står i diametral modsætning til nåde.

Dette værk har nogle oplagte overlapninger med de sædvanlige marxistiske kritikpunkter af religion, sædvanligvis baseret på de velkendte sætninger fra de tidlige filosofiske manuskripter om opium, undertrykkelse og blomster, samt hvad der er blevet kendt som politisk teologi i sine europæiske formuleringer (især Johann Baptist Metz og Jürgen Moltmann) og befrielsesteologi i Latinamerika og Den tredje Verden. Alligevel adskiller min indsats sig i denne henseende på en række måder. De forskellige marxistiske teorier og religionskritikker søger at bruge de gængse marxistiske kategorier til at analysere religion med, især begreberne om ideologibegrebet og klassebevidsthed.

De mest interessante af disse beskæftiger sig med den religiøse tæknings revolutionære former – Bloch er det vigtigste eksempel i nærværende studie – som for eksempel Levellers i England eller bondekrigene i Tyskland under ledelse af Thomas Münzer. Befrielsesteologiens fascinerende arbejde, som faktisk kommer til syne i forskellige sammenhænge i min diskussion, kommer derimod fra teologiens side, og skabte en del røre i kirken, da man blev opmærksom på den i Latinamerika i 1970'erne. Alligevel forsøgte befrielsesteologien at finde en sammenhæng mellem teologi og marxisme ved at bruge indsigten fra marxistiske sociale, økonomiske og politiske analyser med henblik på at uddybe de teologiske diskussioner. I forsøget på at bygge bro mellem marxismen og teologien fremmaner den 1970'ernes cafeer og konferencelokaler, da den marxistisk-kristne dialog var i fuld gang i det kontinentale Europa, eller den furore som den katolske venstrefløj vakte i England i

1960'erne, eller tyske teologer, som Johann Metz' politiske teologi. Endelig er jeg mindre betaget af de nyere bestræbelser på at vise den marxistiske tænkningens teologiske kerne, hvoraf den mest avancerede udgave er John Milbank's *Theology and Social Theory* (Milbank 1993),¹ og ligeledes med de såkaldt post-sekulære teologier fra personer som John Caputo, Jean-Luc Marion eller endda Jacques Derrida, da disse er bemærkelsesværdige netop ved at undgå den udpræget marxistiske grundtone der er under overvejelse her. Alligevel oplyser disse tidligere bevægelser til en vis grad det, som jeg gør her, idet jeg har været opslugt af dem på forskellige måder igennem de sidste to årtier, men jeg vil påpege, at jeg ikke søger en tilnærmelse mellem marxismen og teologien, ej heller ønsker jeg at anvende marxistiske kategorier til teologien, eller at påpege, at der ligger en skjult teologi neden under de forskellige systemer.

De fire, som jeg behandler, kan kaldes 'protestantiske marxister', de to første (Ernst Bloch og Walter Benjamin) er mere optaget af Bibelen og de sidste (Slavoj Žižek og Theodor Adorno) mere af teologien som sådan. De store spørgsmål, der forbinder Bloch og Benjamin, er beskaffenheden af bibelfortolkningen, de potentielle bidrag fra Bibelen til marxistisk tænkning og praksis, og forholdet mellem bibelstudier og teologi. Men deres primære fokus er Bibelen: Bloch er den mest entusiastiske, og han gør betydningen af Bibelen i enhver revolutionær politik gældende, derfor begynder jeg med ham. Benjamin er langt mere gådefuld, og unddrager sig altid bestræbelserne på at fastholde ham, og glider væk, lige på det tidspunkt, hvor vi tror at have ham på plads. Således forekommer han at være på vagt, og pusler med bibelfortolkningen, mens han skaber nogle grundlæggende om end problematiske kategorier for sin egen tænkning.

Til forskel herfra ser vi i Slavoj Žižek en bevægelse fra en udpræget romersk-katolsk betoning af etikken til en protestantisk optagethed af nåden, især i forsøget på at udvikle en materialistisk nådesteori. Endelig, hos Adorno bliver det klart hvor betydningsfuld Tysklands lutherske kontekst er for

---

1. Se Boer 1998.

hans tænkning, når vi ser, at hans mest gennemførte teologiske værk er en dybtgående kritik af en af de førende lutherske filosoffer, Kierkegaard.

I det første kapitel følger jeg Blochs begejstrings gang, for han er den eneste marxist i denne bog, der har skrevet en monografi om Bibelen, *Atheismus im Christentum*. Men Bibelen udgør også, sammen med Goethes *Faust*, en af de store inspirationskilder for det endeløse værk, *Das Prinzip Hoffnung*. Der er meget jeg ønsker at hente fra Bloch: hans smitsomme sprog, Bibelens undergravende potentiale over for kirken, hans opfordring til en mytesondring, en indsats i håndteringen af Bibelens fortsatte tiltrækningskraft for revolutionære grupper og en udpræget politisk eksegese af Bibelen. Men i sidste ende kører han Bibelen og teologi sammen, og bevæger sig fra den ene til den anden i den traditionelle opadgående retning: Jeg vil argumentere for, at de to på ingen måde står i det bedste forhold til hinanden, og at på netop dette punkt har Bloch en tendens til at glemme sin mest nyttige strategi, mytesondringen. Selv om jeg ofte henviser til Bloch, og bruger elementer fra hans tænkning i andre projekter, så jeg hellere, at han holdt Bibelen tre skridt fra teologien.

Hvad Benjamin angår, så var han tryllebundet af allegorien, gennemsyret som den er af bibelsk eksegese. Nogle af de vigtigste essays: 'Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen', oversættelsesessayet, og 'Zur Kritik der Gewalt', samt de større tekster: *Ursprung des deutschen Trauerspiels*, *Passageværket*, og de sidste teser 'Om historiebegrebet' fremviser alle en vedvarende optagethed af Bibelen og teologien. I dette kapitel fokuserer jeg på Benjamin's brug af allegori, og hævder, at det primært er en teologisk måde at fortolke Bibelen på. Denne teologiske dominans har sit mest oplagte og magtfulde nærvær i den måde, den fremhæver og forlænger Bibelens egne mytiske dimensioner; de, der angår skabelsen, Kristus' komme, og hans tilbagevenden ved dages ende, parusien. Derved bliver Benjamin's forsøg på at udvikle kategorier fra Bibelen for at bryde ud af kapitalismens mytiske helvede, på paradoksvis en gentagelse af den myte, han forsøger at flygte fra. Hans yndlingsmotiver: skabelsen og oprindelsen til at tale om de kommuni-

stiske brud med myten, hans brug af en 'frelsehistorie', der bevæger sig fra skabelse til Eskaton, og hans tilbagevenden til et billedsprog af forplantning og fødsel, når han taler om det revolutionære brud, om oprindelse, skabelse og den eskatologiske nye verden – alle disse signaler den teologiske forestillings dominans i hans foretrukne metode, allegorien, der således cementerer Bibelen og teologiens dybeste myter i hans arbejde. Alligevel vil jeg hævde, at i hans fiasko, giver Benjamin et indblik i mytens funktion i forhold til utopien.

Kapitel tre handler om hvad jeg vil kalde Salvoj Žižeks 'protestantiske vending.' Han bevæger sig fra en udpræget romersk-katolsk holdning, med dens vægt på gode gerninger, loven og kærlighed-som-etik, til en protestantisk vægtning af nåden. Dette kommer noget forsinket ad mange sideveje, og da kun under kraftig indflydelse af Alain Badiou. Mit vigtigste argument er, at Žižek kun kan fremstå som leninist, det vil sige, som en særskilt politisk tænkter, gennem Paulus i Det Nye Testamente. For Paulus sætter Žižek i stand til at komme ud af den lacanianske psykoanalyses lukkede kredsløb, især som reaktion på kritikken fra både Judith Butler og Badiou. Eller rettere, det er kun gennem Alain Badiou's dybt reformerte læsning af Paulus, at Žižek er i stand til at bryde, dog kun delvis og med dyb angst, med sit lacanianske grundlag. Jeg begynder med at fokusere på dialogerne med Judith Butler og Ernesto Laclau for at vise, hvordan Žižek sidestiller marxismen og lacaniansk psykoanalyse i et indledende forsøg på at blive en politisk forfatter. Derefter fremsætter jeg en nærlæsning af Žižek's engagement med Badiou i *The Ticklish Subject* (1999), hvor Žižek forsøger at besvare Badiou's beskyldning om, at psykoanalysen ikke kan bidrage med en politisk stillingtagen. Mens Žižek i første omgang forsøger at besvare beskyldningen i psykoanalytiske begreber, skifter han retning, når han når til *Det skrøbelige absolutte* (2000) og bevæger sig ved hjælp af Paulus til en mere udtalt politisk holdning. Men han er stadig fanget i den romersk-katolske binding bestående af kærlighed-som-etik og gode gerninger, idet han har overset Badiou's eftertryk på jagten på en materialistisk nådesopfattelse. Langt om længe foretager han den protestantiske vending i *Om troen* (2001), der gennemføres i

The Puppet and the Dwarf (2003). Endelig indser han, praktisk taget, Badio-
us pointe, undergår sin egen reformation og vender blikket mod nåden.

Til sidst vender jeg mig mod Adorno, i hvem jeg forbliver dybt forgabt, og alligevel den, som jeg gennemgående går mest i rette med. Et af de mest forsømte områder i Adorno-kritikken er hans beskæftigelse med teologien, så det er modigt at vove mig ind i det, der generelt anses for at være en af hans tætteste tekster, doktorafhandlingen og hans første filosofiske værk om Kierkegaard. Her finder vi en Adorno gennemsyret af Tysklands lutherske situation, der tager kampen op med en af de mest indflydelsesrige lutherske filosoffer, Kierkegaard. Og fra *Kierkegaard: Konstruktionen af det æstetiske* trækker jeg to centrale kategorier frem, nemlig teologisk mistæksomhed og den nært beslægtede kritik af den sekulariserede teologi, der præger tænkningen dybt hos alle de andre marxister jeg ser på i denne bog. Disse punkter kræver en nærlæsning af bogen om Kierkegaard, som ikke er til at komme udenom. Men jeg synes også, at forsøget på en tilbundsående nedrivning af Kierkegaard går for vidt, at Adornos forsøg på at vise, hvordan Kierkegaards filosofi bryder sammen under vægten af sine teologiske og mytiske paradokser, er utilstrækkelige netop dér, hvor han nægter at sige noget positivt, hvad angår teologi. Jeg afslutter mine drøftelser af Adorno ved at presse ham til at sige, hvad der er implicit i hans forfatterskab, men som han selv nægter at udtale – at kærligheden skal være en radikalt kollektiv praksis, hvis den skal yde forsoning (ved at trække på hans lidet kendte essay ‘Kierkegaards Lehre von der Liebe’), og mulighederne ved nåde som ‘ufortjent frelse’.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. 1963: *Prismen: Kulturkritik und Gesellschaft*, München: Deutsches Taschenbuch.
- Adorno, Theodor W. 1969: *Stichworte. Kritische Modelle 2*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Adorno, Theodor W. 1971: *Gesammelte Schriften*, red. R. Tiedemann, 23 vols., Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W. 1994: *Briefe und Briefwechsel*, red. H. Lonitz, 1. Aufl. ed, *Theodor W. Adorno ; Bd. 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Adorno, Theodor W., Benjamin, Walter, Bloch, Ernst, Brecht, Bertholt, Lukács, Georg 1977: *Aesthetics and Politics*, oversat af R. Taylor, London: Verso.
- Agamben, Giorgio 2005: *The Time That Remains: A Commentary on the Letter to the Romans*, oversat af P. Dailey. Stanford: Stanford University Press.
- Anderson, Bernhard W. 1984: *Creation in the Old Testament*, London: SPCK.
- Badiou, Alain 2003: *Saint Paul: The Foundation of Universalism*, oversat af R. Brassier, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Balfour, Ian 1991: Reversal, Quotation (Benjamin's History). *MLN*, 106: 622-47.
- Barrett, Michèle 1991: *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Baudrillard, Jean 1975: *The Mirror of Production*, oversat af M. Poster, New York: Telos Press.
- Beinssen-Hesse, Silke og Rigby, Kate 1996: *Out of the Shadows: Contemporary German Feminism*, Carlton South: Melbourne University Press.
- Benjamin, Andrew 2000: 'Time and Task: Benjamin and Heidegger Showing the Present' in *Walter Benjamin's Philosophy: Destruction and Experience*, red. A. Benjamin og P. Osborne, Manchester: Clinamen Press.
- Benjamin, Walter 1972: *Gesammelte Schriften*, red. R. Tiedemann og H. Schweppenhäuser, 15 vols. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bloch, Ernst 1985: *Werkausgabe*, 16 bind, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Bloch, Ernst og Adorno, Theodor W. 1975: 'Etwas fehlt ... über die Widersprüche der utopischen Sehnsucht' in *Gespräche mit Ernst Bloch*, Rainer Traub und Harald Wieser (eds), Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, pp. 58-77
- Blondel, Maurice 1984: *Action: Essay on a Critique of Life and a Science of Practice*, oversat af O. Blanchette, Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Boer, Roland 1996: *Jameson and Jeroboam*, Atlanta, GA: Scholars Press.
- Boer, Roland 1998: Second Isaiah: Biblical Theology and Historical Materialism. *Biblical Interpretation*, 6/2: 181-204.
- Boer, Roland 2000: 'Banality and Sacrifice' in *Strange Fire: Reading the Bible After the Holocaust*, red. T. Linafelt, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Boer, Roland 2003: *Marxist Criticism of the Bible*, London: Continuum.
- Boer, Roland 2007: On Fables and Truths. *Angelaki* 11, 2: 107-116.
- Boer, Roland 2007: *Criticism of Heaven. On Marxism and Theology*, Leiden: Brill.
- Boff, Leonardo og Clodovis 1987: *Introducing Liberation Theology*, Turnbridge Wells, Kent: Burns & Oates.
- Boyer, Robert 1990: *The Regulation School: A Critical Introduction*, oversat af C. Charney, New York: Columbia University Press.
- Britt, Brian 1996: *Walter Benjamin and the Bible*, New York: Continuum.
- Brooks, Peter 2000: *Troubling Confessions: Speaking Guilt in Law and Literature*, Chicago: University of Chicago Press.
- Buck-Morss, Susan 1977: *The Origin of Negative Dialectics: Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, and the Frankfurt Institute*, New York: The Free Press.
- Buck-Morss, Susan 1989: *The Dialectics of Seeing: Walter Benjamin and the Arcades Project*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Bultmann Rudolph 1951 [1941]: 'Neues Testament und Mythologie: Das Problem der Entmythologisierung der neutestamentlichen Verkündigung' in *Kerygma und Mythos*, red. H.W. Bartsch. Hamburg: Herbert Reich-Evangelischer Verlag.
- Bultmann, R. 1984: *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen: Mohr Siebeck (9. Ausgabe).
- Capps, Walter 1968a: An Assessment of the Theological Side of the School of Hope. *Cross Currents*, 18: 319-36.

- Capps, Walter 1968b: The Hope Tendency. *Cross Currents*, 18: 257-72.
- Caygill, Howard 1998: *Walter Benjamin: The Colour of Experience*, London: Routledge.
- Chow, Rey 1989: Walter Benjamin's Love Affair with Death. *New German Critique*, 48: 63-86.
- Cohen, Margaret 1995: The City as Dreamworld and Catastrophe. *October*, 73: 5-26.
- Cohen, Margaret 1993: *Profane Illumination: Walter Benjamin and the Paris of Surrealist Revolution*, Berkeley: University of California Press.
- Copjec, Joan (ed.) 1996: *Radical Evil*, London: Verso.
- Cowan, Bainard 1981: Walter Benjamin's Theory of Allegory. *New German Critique*, 22: 109-22.
- Cox, Harvey 1968: Ernst Bloch and the Pull of the Future. *New Theology*, 5: 191-203.
- Davidson, H. R. Ellis 1964: *Gods and Myths of Northern Europe*, Harmondsworth: Pelican.
- Davies, Philip 1992: *In Search of 'Ancient Israel'*, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- De Vries, Hent 1992: Anti-Babel: The 'Mystical Postulate' in Benjamin, de Certeau og Derrida. *MLN*, 107: 441-77.
- Ebach, Jürgen 1982: 'Der Blick des Engels. Für eine "Benjaminische" Lectüre der hebräischen Bibel' in *Walter Benjamin: Profane Erleuchtung und Rettende Kritik*, red. R. Faber og N.W. Bolz, Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Fenves, Peter 1996: 'The Genesis of Judgment' in *Walter Benjamin: Theoretical Questions*, red. D.S. Ferris, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fiorenza, Frances P. 1968a: Dialectical Theology and Hope I. *Heythrop Journal*, 9: 143-63.
- Fiorenza, Frances P. 1968b: Dialectical Theology and Hope II. *Heythrop Journal*, 9: 384-99.
- Fiorenza, Frances P. 1969: Dialectical Theology and Hope III. *Heythrop Journal*, 10: 26-42.
- Geoghegan, Vincent 1996: *Ernst Bloch*, London: Routledge.

- Geulen, Eva 1996: Towards a Genealogy of Gender in Walter Benjamin's Writing. *The German Quarterly*, 69: 161-80.
- Geyer-Ryan, Helga 1988: 'Counterfactual Artefacts: Walter Benjamin's Philosophy of History' in *Visions and Blueprints: Avante-Garde Culture and Radical Politics in Early Twentieth-Century Europe*, red. E. Timms og P. Collier, Manchester: Manchester University Press.
- Geyer-Ryan, Helga 1992: Effects of Abjection in the Texts of Walter Benjamin. *MLN*, 107: 499-520.
- Gilloch, Graeme 1997: *Myth and Metropolis: Walter Benjamin and the City*, London: Polity.
- Gilloch, Graeme 2002: *Walter Benjamin – Critical Constellations*, Malden, MA: Polity Press in association with Blackwell Publishers.
- Goldmann, Lucien. 1964: *The Hidden God: A Study of Tragic Vision in the Pensées of Pascal and the Tragedies of Racine*, oversat af P. Thody, London: Routledge & Kegan Paul.
- Gutiérrez, Gustavo 1969: *Theology of Liberation*, Maryknoll, NY: Orbis.
- Gutiérrez, Gustavo 1983: *The Power of the Poor in History*, Maryknoll, New York: Orbis.
- Habermas, Jürgen 1979: Consciousness-Raising or Redemptive Criticism: The Contemporaneity of Walter Benjamin. *New German Critique*, 17: 30-59.
- Hanssen, Beatrice 1998: *Walter Benjamin's Other History: Of Stones, Animals, Human Beings, and Angels*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Hardt, Michael og Negri, Antonio 2000: *Empire*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hegel, Friedrich 1971: *Hegel's Theological Writings*, red. T.M. Knox og R. Kroner. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hegel, Friedrich 1984: *Three Essays*, South Bend, Indiana: Notre Dame University Press.
- Heinitz, Kenneth 1968: The Theology of Hope According to Ernst Bloch. *Dialog*, 7: 34-41.
- Hewitt, Andrew 1992: A Feminine Dialectic of Enlightenment? *New German Critique*, 56: 143-70.

- Hohendahl, Peter Uwe 1995: *Prismatic Thought: Theodor W. Adorno*, Lincoln, NA: University of Nebraska Press.
- Hohendahl, Peter Uwe 1997: 'Adorno: the Discourse of Philosophy and the Problem of Language' in *The Actuality of Adorno: Critical Essays on Adorno and the Postmodern*, red. M. Pensky, Albany, NY: State University Press of New York.
- Hudson, Wayne 1982: *The Marxist Philosophy of Ernst Bloch*, London: Macmillan.
- Hullot-Kentor, Robert 1989a: Back to Adorno. *Telos*, 81: 3-30.
- Hullot-Kentor, Robert 1989b: 'Foreword: Critique of the Organic', forord til T.W. Adorno, *Kierkegaard: Construction of the Aesthetic*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hullot-Kentor, Robert 1992: Notes on Dialectic of Enlightenment: Translating the Odysseus Essay. *New German Critique*, 56: 101-8.
- Jameson, Fredric 1971, *Marxism and Form: Twentieth Century Dialectical Theories of Literature*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jameson, Fredric 1981: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jameson, Fredric. 1990: *Late Marxism: Adorno, or, the Persistence of the Dialectic*, London: Verso.
- Janz, Rolf-Peter 1983: 'Mythos und Moderne bei Walter Benjamin' in *Mythos und Moderne: Begriff und Bild einer Rekonstruktion*, red. K.H. Bohrer, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Jarvis, Simon 1998: *Adorno: A Critical Introduction*, New York: Routledge.
- Jay, Martin 1984: *Adorno*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jennings, Michael William 1987: *Dialectical Images: Walter Benjamin's Theory of Literary Criticism*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Jones, John Miller 1995: *Assembling (Post)modernism: The Utopian Philosophy of Ernst Bloch*, New York: Peter Lang.
- Kaser, Kurt 1927: *Riforma e controriforma*, Florence: Vallecchi.
- Kellner, Douglas 1997: 'Ernst Bloch, Utopia, and Ideology Critique' in *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch*, red. J.O. Daniel og T. Moylan, London: Verso.
- Kierkegaard, Søren 1995: *Samlede Værker*, Drachmann, A. B., Heiberg, J. L. og Lange, H. O. (red), København: Gyldendals Bogklubber.

- Lacan, Jacques 1992: *The Ethics of Psychoanalysis*, Vol. VII, *The Seminar of Jacques Lacan*, oversat af D. Porter, red. J. Alain-Miller, London: Routledge.
- Lacan, Jacques 1994: *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*, Vol. X, *The Seminar of Jacques Lacan*, oversat af A. Sheridan, red. J. Alain-Miller, Harmondsworth: Penguin.
- Lacroix, Jean 1950: *Marxisme, Existentialisme, Personnalisme*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Landy, Francis 1999: 'Seraphim and Poetic Process' in *The Labour of Reading: Desire, Alienation and Biblical Interpretation*, red. F. Black, R. Boer og E. Runions, Atlanta, GA: SBL Publications.
- Leslie, Esther 2000: *Walter Benjamin: Overcoming Conformity*, London: Pluto Press.
- Levy, Ze'ev 1997: 'Utopia and Reality in the Philosophy of Ernst Bloch' in *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch*, red. J.O. Daniel og T. Moylan, London: Verso.
- Luther, Martin, Om den trælboundne vilje, (Ellen A. Madsen og Steffen Kjeldgaard-Pedersen) i *Luthers skrifter i udvalg*. Bind 5: 21-387, Århus: Aros.
- Machiavelli, Niccolò 1988: *The Prince*, Cambridge, UK: Cambridge University Press. Original edition, Italien 1532.
- Marin, Louis 1984: *Utopics: Spatial Play*, oversat af R.A. Vollrath, London: Macmillan.
- Marx, Karl 1990 [1932]: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844 in Marx Engels Werke 40*, Berlin: Dietz.
- McCall, Tom 1996: 'Momentary Violence' in *Walter Benjamin: Theoretical Questions*, red. D.S. Ferris, Stanford, CA: Stanford University Press.
- McCole, John 1993: *Walter Benjamin and the Antinomies of Tradition*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Mehring, Franz 1928: 'Karl Marx und das Gleichnis' in *Karl Marx als Denker, Mensch, und Revolutionär*, red. D. Rjzanov, Vienna & Berlin.
- Menninghaus, Winfried 1991: 'Walter Benjamin's Theory of Myth' in *On Walter Benjamin: Critical Essays and Recollections*, red. G. Smith, Cambridge, MA: MIT.
- Metz, Johannes B. 1968a: God before Us Instead of a Theological Argument. *Cross Currents*, 18: 295-306.
- Metz, Johannes B. 1968b: Hoping and Planning. *Cross Currents*, 18: 307-19.

- Metz, Johannes B. 1969: *Theology of the World*, London: Burns & Oates.
- Metz, Johannes B. 1976: The Responsibility of Hope. *Philosophy Today*, 10: 280-88.
- Metz, Johannes B. 1980: *Faith in History and Society*, London: Burns & Oates.
- Milbank, John 1993: *Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason*, Oxford: Blackwell.
- Moltmann, Jürgen 1968: Hope and Confidence: A Conversation with Ernst Bloch. *Dialog*, 7: 42-55.
- Moltmann, Jürgen 1982: *The Crucified God*. London: SCM.
- Moore, Stephen D. 1997: The Quest for the New Historicist Jesus. *Biblical Interpretation*, 5, 4: 438-64.
- Moreiras, Alberto 2004: Children of Light: Neo-Paulinism and the Cathexis of Difference. *The Bible and Critical Theory*, 1, 1: 03-1-03-16; DOI 10:2104/bc040003 (www.epress.monash.edu.au/bc).
- Mosès, Stéphane 1995: 'Benjamin's Metaphors of Origin: Names, Ideas, Stars' in *Jewish Writers, German Literature: The Uneasy Examples of Nelly Sachs and Walter Benjamin*, red. T. Bahti og M.S. Fries, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Moylan, Tom 1997: 'Bloch Against Bloch: The Theological Reception of Das Prinzip Hoffnung and the Liberation of the Utopian Function' in *Not Yet: Reconsidering Ernst Bloch*, red. J.O. Daniel og T. Moylan, London: Verso.
- Müller, Harro 1996: Walter Benjamin's Critique of Historicism: A Rereading. *The Germanic Review* 71: 243-52.
- Münster, Arno 1985: Ernst Bloch: une esthétique de l'anticipation. *Revue d'esthétique* 8: 161-72.
- Nägele, Rainer (ed.) 1988: *Benjamin's Ground: New Readings of Walter Benjamin*, Detroit: Wayne State University Press.
- Pannenberg, Wolfhart 1968: The God of Hope. *Cross Currents*, 18: 283-94.
- Pensky, Max 1993: *Melancholy Dialectics: Walter Benjamin and the Play of Mourning*, Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Pensky, Max 1996: 'Tactics of Remembrance: Proust, Surrealism, and the Origin of the Passagenwerk' in *Walter Benjamin and the Demands of History*, red. M.P. Steinberg, Ithaca: Cornell University Press.

- Pepper, Thomas 1995: Kneel and You Will Believe. *Yale French Studies*, 88: 27-41.
- Philip, André 1927: *Le Problème ouvrier aux Etats-Unis*, Paris: Alcan.
- Pizer, John 1989: Goethe's 'Urphänomenon' and Benjamin's 'Ursprung': A Reconsideration. *Seminar: A Journal of Germanic Studies*, 25: 205-22.
- Pizer, John 1995: Reconstellating the Shards of the Text: On Walter Benjamin's German/Jewish Memory. *German Studies Review*, 18: 275-90.
- Rabinbach, Anson 1985: Benjamin, Bloch and Modern German Jewish Messianism. *New German Critique*, 34: 78-124.
- Rancière, Jacques 1996, 'The Archaeomodern Turn' in *Walter Benjamin and the Demands of History*, red. M.P. Steinberg, Ithaca: Cornell University Press.
- Rauch, Angelika 1988: The Trauerspiel of the Prostituted Body, or Woman as Allegory of Modernity. *Cultural Critique*, 77-88.
- Raulet, Gérard 1983: 'Subversive Hermeneutik des Atheismus im Christentum' in *Seminar: Zur Philosophie Ernst Blochs*, red. B. Schmidt, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Roberts, Richard H. 1987: 'Review Article: An Introductory Reading of Ernst Bloch's *The Principle of Hope*'. *Journal of Literature and Theology*, 1, 1: 89-112.
- Rochlitz, Rainer 1996: *The Disenchantment of Art: The Philosophy of Walter Benjamin*, oversat af J. M. Todd, New York: Guildford.
- Rühle, Otto 1943 [1928]: *Karl Marx: his life and work*, oversat af Eden og C. Paul, New York: New Home Library.
- Rumpf, Michael 1991: *Aporien und Apologie: Zur Kritik an Walter Benjamin und seiner Rezeption*, Cuxhaven: Junghans.
- Rushdy, Ashraf H.A. 1992: *The Empty Garden: The Subject of the Late Milton*, Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Schmitt, Carl 2005 [1985]: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, oversat af G. Schwab, Chicago: University of Chicago Press.
- Scholem, Gershom 1981: *Walter Benjamin: The Story of a Friendship*, oversat af H. Zohn, Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Scholem, Gershom 1983: *Walter Benjamin und sein Engel: Vierzehn Aufsätze und kleine Beiträge*, red. R. Tiedemann, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Scholem, Gershom (ed.) 1992: *The Correspondance of Walter Benjamin and Gershom Scholem: 1932-1940*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Segundo, Juan Luis 1976: *The Liberation of Theology*, Maryknoll, New York: Orbis.
- Steinberg, Michael P. 1996: 'The Collector as Allegorist: Goods, Gods and the Objects of History' in *Walter Benjamin and the Demands of History*, red. M.P. Steinberg, Ithaca: Cornell University Press.
- Stoljar, Margaret Mahony 1996: 'Sirens of Gaslight and Odalisques of the Oil lamp: The Language of Desire in the *Arcades Project*' in *With the Sharpened Axe of Reason: Approaches to Walter Benjamin*, red. in G. Fischer, Oxford: Berg.
- Taubes, Jacob 2004: *The Political Theology of Paul*, oversat af D. Hollander, Stanford: Stanford University Press.
- Thompson, Edward P. 1993: *Witness Against the Beast: William Blake and the Moral Law*, Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tiedemann, Rolf 1989: 'Historical Materialism or Political Messianism? An Interpretation of the Theses "On the Concept of History"' in *Benjamin: Philosophy, Aesthetics, History*, red. G. Smith, Chicago: University of Chicago Press.
- Tiedemann, Rolf 1991: 'Dialectics at a Standstill: Approaches to the *Passagen-Werk*' in *On Walter Benjamin: Critical Essays and Recollections*, red. G. Smith, Cambridge, MA: MIT.
- Tillich, Paul 1965: The Right to Hope. *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 7: 371-77.
- Ullmann, Wolfgang 1992: 'Walter Benjamin und die jüdische Theologie' in *Aber ein Sturm weht vom Paradiese her: Texte zu Walter Benjamin*, red. M. Opitz og E. Wizisla, Leipzig: Reclam-Verlag.
- Von Braun, Christina 1985: *NICHT ICH: Logik, Lüge, Libido*, Frankfurt am Main: Neue Kritik.
- Von Buelow, Christine 1989: Troping Toward Truth: Recontextualizing the Metaphors of Science and History in Benjamin's Kafka Fragment. *New German Critique*, 48: 109-34.
- Weber, Samuel M. 1991: Genealogy of Modernity: History, Myth and Allegory in Benjamin's 'Origin of the German Mourning Play'. *MLN*, 106: 465-500.

- Weigel, Sigrid 1996, *Body- and Image-Space: Re-reading Walter Benjamin*, London: Routledge.
- Wellmer, Albrecht 1990: 'Metaphysics at the Moment of its Fall' in *Literary Theory Today*, red. P. Collier og H. Geyer-Ryan, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Wellmer, Albrecht 1997: 'Adorno, Modernity, and the Sublime' in *The Actuality of Adorno: Critical Essays on Adorno and the Postmodern*, red. M. Pensky, Albany, NY: State University Press of New York.
- Wohlfarth, Irving 1978: On the Messianic Structure of Benjamin's Last Reflection. *Glyph*, 3: 168-85.
- Wohlfarth, Irving. 1981: Sur quelques motifs juifs chez Benjamin. *Revue d'Esthétique*, 1: 141-62.
- Wohlfarth, Irving 1997: Walter Benjamin and the "German-Jewish Parnassus". *New German Critique*, 70: 3-86.
- Wolff, Janet 1989: 'The Invisible Flaneuse: Women and the Literature of Modernity' in *The Problems of Modernity: Adorno and Benjamin*, red. A. Benjamin, London: Routledge.
- Wolin, Richard 1982: *Walter Benjamin: An Aesthetics of Redemption*, New York: Columbia University Press.
- Zipes, Jack 1992: 'The Messianic Power of Fantasy in the Bible' in *Fantasy and the Bible*, red. G. Aichele og T. Pippin, Atlanta: Scholar's Press.
- Žižek, Slavoj 1999: *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, London: Verso.
- Žižek, Slavoj 2000: *Det skrøbelige absolutte*, København: Gyldendal.
- Žižek, Slavoj 2001: *Om troen*, København: Anis.
- Žižek, Slavoj 2003: *The Puppet and the Dwarf: The Perverse Core of Christianity. Short circuits*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Žižek, Slavoj, Butler, Judith og Laclau, Ernesto 2002: *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, London: Verso.